

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. Драгоманова

ЗАДОРЖНА Лілія Віталіївна

УДК 372. 894 (477): 930. 221

**МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ
НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ**

13.00.02 - теорія і методика навчання історії

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Криворізького державного педагогічного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор педагогічних наук, професор
Комаров Володимир Олексійович,
Криворізький державний педагогічний
університет, завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Пометун Олена Іванівна,
Інститут педагогіки АПН України,
завідувач лабораторії суспільствознавчої освіти.

кандидат педагогічних наук
Сотниченко Володимир Миколайович,
Київський юридичний інститут Міністерства
внутрішніх справ України, заступник начальника
кафедри історії держави і права.

Провідна установа Київський міський педагогічний університет
імені Б.Д.Грінченка Міністерства освіти і науки
України (м. Київ), кафедра методики
викладання історії та права.

Захист відбудеться “_21_” _січня_____ 2005 р. о _14_ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “_20_” _грудня_____ 2005 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Стоян Т.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Україна увійшла в XXI століття як держава, що переживає фундаментальні перетворення в усіх галузях суспільного життя: в економічній, політичній, соціальній та культурній. Докорінно змінюються уявлення української спільноти щодо ролі кожного її члена у цих процесах. Постає питання про формування особистості в нових історичних умовах буття.

Неабияку роль у вирішенні даної проблеми відіграє шкільна освіта. Вона як невід'ємна частина суспільної організації також переживає добу перетворень та докорінного реформування. Нова система навчання та виховання молоді має бути водночас національною, інтернаціональною і будуватися на гуманістичних ідеях. В таких умовах для вчителя стає важливим не розгубитися, не відштовхнути в забуття досвід минулих поколінь педагогів. Завдання полягає якраз у тому, щоб гармонійно інтегрувати його в сучасну систему освіти, що тільки формується. Попри всі дискусії та суперечки серед дослідників в освітянській галузі, як і раніше, залишається незмінною триєдина мета шкільної освіти - освітня, розвиваюча, виховна. Але на сучасному реформаційному етапі ці складові набувають нового змісту, нових концептуальних засад. Сучасна шкільна освіта, повернувшись обличчям до учня, прагне, в першу чергу, побудови особистісного світу знань, бо саме він приведе молоду людину в майбутньому до творчої самореалізації в суспільстві. Слід зазначити, що знання в такому контексті не є простим засвоєнням інформації, а виступає засобом для набуття необхідної компетентності, містком для продовження навчання та поштовхом до самоосвіти. Тому мета історії як навчального предмету полягає передусім у формуванні історичних знань та розвитку історичного мислення учнів; виробленні у них навичок самоосвіти прагнення й уміння орієнтуватися в інтелектуальному полі суспільства; вихованні учнів як свідомих та активних громадян. Школярі мають розуміти природу і сутність наукових історичних знань, критично сприймати інтерпретації історичного процесу, бути здатними дати його власне бачення та аргументоване тлумачення. Як відомо, історичні знання формуються передусім завдяки інформації, яку надають історичні документи. Тому висунуті завдання в умовах реформування історичної освіти неможливо виконати без розробки сучасних методичних засобів використання писемних історичних джерел.

На заваді успішному досягненню цієї мети у шкільному курсі історії України, стоять такі проблеми: по-перше, на шляху реформування знаходяться не тільки шкільна історична освіта, а й українська історична наука; по-друге, не закінчено процес оновлення й опанування дослідниками не доступної раніше джерельної бази з історії України; по-третє, нова джерельна база залучається до процесу навчання доволі повільно та без урахування

інноваційних методичних технологій, що впроваджуються у систему освіти в сучасну добу; по-четверте, педагогічні спостереження свідчать, що у практиці загальноосвітньої школи загострюються протиріччя між творчою природою пізнавальної діяльності учнів і репродуктивним характером процесу навчання. Тому завдання побудови навчального процесу на уроках історії України згідно з принципами багатопланового, систематизованого, цілеспрямованого використання історичних документів є особливо актуальним. Відповідно до цього актуалізується питання систематизації методичних прийомів використання історичних писемних джерел знань згідно з оновленим змістом історичної освіти в школах України.

Досвід роботи в школі переконує, що особливо важливим є окреслене завдання у роботі з старшокласниками, адже саме для цієї категорії школярів вміння використовувати різні історичні писемні джерела є перевіркою на зрілість та досконалість їх розумових здібностей, зокрема вміння аналізувати, порівнювати, критикувати, узагальнювати, що формує схильність до теоретизування.

Ідею використання писемних історичних джерел у процесі навчання започаткували М.А.Рожков, М.М.Стасюлевич, В.Я.Угланов, С.В.Фарфаровський, Н.В.Андрієвська, В.М.Бернадський, О.О.Вагін, О.В.Волобуєв, В.Г.Карцов та ін. розкрили значення історичних документів як засобу конкретизації навчального матеріалу та запропонували методичні прийоми й форми їх використання. Результатом впровадження дослідницького принципу у процес навчання П.В.Горою, Н.Г.Дайрі, І.Я.Лернером, С.Г.Левицьким, М.М.Лисенком стало розширення джерельної бази, безпосереднє залучення документальних матеріалів до текстів підручників та розробка пізнавальних завдань до них. Різні види історичних документів та методику їх використання у процесі навчання вивчали І.В.Додушко, В.Є.Вакурко, А.Т.Кінкулькін, В.К.Майборода, Г.І.Підлущий, Г.О.Цвікальська та ін. В останнє десятиліття дослідниками К.О.Бахановим, В.О.Комаровим, Т.В.Ладиченко, В.О.Мисаном, О.І.Пометун та деякими іншими розглядаються окремі аспекти проблеми методики використання історичних документів у процесі навчання. Проте, незважаючи на увагу методистів до даної проблеми, досі відсутнє комплексне дослідження методичних умов використання історичних писемних джерел знань з історії України згідно з оновленим змістом історичної освіти.

З огляду на практичну потребу шкільної історичної освіти у вдосконаленні методики використання історичних документів у процесі особистісно-орієнтованого навчання, досягнення якісного рівня освіченості та теоретичного обґрунтування означеного аспекту в науковій літературі, тема дослідження була сформульована як “Методика використання історичних документів на уроках історії України в загальноосвітній школі”.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено згідно із стратегічними завданнями реформування освіти в

Українській державі, що викладені у Державній національній програмі “Освіта” (Україна XXI століття) (1993 р.) та в “Національній доктрині розвитку освіти у XXI ст.” (2001 р.).

Дисертація є складовою теми “Теоретичні та методичні основи розвитку історії України як науки і як навчального предмета”, що виконується кафедрою історії України Криворізького державного педагогічного університету. Тема затверджена на засіданні кафедри (протокол №3 від 23 жовтня 2001 р.), вченою радою університету (протокол №4 від 8 листопада 2001 р.) та погоджена в Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні при АПН України (протокол №1 від 29 січня 2002 р.)

Об’єктом дослідження є процес навчання історії в старших класах сучасної загальноосвітньої школи.

Предметом дослідження є методичні умови використання історичних документів у курсі історії України за програмою 10 – 11-х класів середньої загальноосвітньої школи.

В основу робочої гіпотези дослідження покладено таке **припущення**: якщо знання - це об’єктивно існуюча інформація, засвоєна суб’єктом її сприйняття, то історичні документи можуть перетворитися з джерела інформації на джерело знань учнів за умов:

- використання вчителем інноваційних методів навчання;
- спрямування учнів на самостійну навчальну діяльність;
- багатопланового, систематизованого та цілеспрямованого використання історичних документів у процесі навчання з метою перетворення їх з матеріалу для ознайомлення на матеріал для дослідження;
- оновлення змісту писемної історичної джерельної бази у шкільній історичній освіті.

Систематизоване використання історичних документів у процесі навчання історії повинно привести до підвищення рівня навчальних можливостей учнів, і в результаті до поглибленого засвоєння знань, вдосконалення вмінь та навичок. Методична система повинна стати більш ефективною й науково обґрунтованою аніж проста сукупність методичних засобів роботи з історичними джерелами знань.

Метою дослідження стало теоретичне обґрунтування, побудова та експериментальна перевірка створеної методичної системи використання історичних документів як засобу самостійного здобуття знань з історії України учнями 10-11 класів середніх загальноосвітніх шкіл.

Реалізація поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- вивчити стан методики використання історичних документів у курсі історії України XX ст. у педагогічній теорії та масовій педагогічній практиці;

- визначити методичні умови текстуально-змістовного аналізу історичного документа та роботи з ним у процесі навчання;
- розробити типологізацію завдань до історичних писемних джерел знань згідно з технологією розвиваючого навчання;
- побудувати методичну систему використання історичних документів на уроках з історії України;
- експериментально перевірити умови застосування побудованої методичної системи на базі 10-11-х класів середніх загальноосвітніх шкіл;
- розробити методичні рекомендації щодо впровадження запропонованих методів використання історичних документів до процесу навчання історії з метою підвищення рівня самостійного здобуття знань учнями.

Методологічною основою дослідження є філософські концепції про діяльну, творчу сутність особистості; діалектичне пізнання навколишнього світу; суб'єктивне сприйняття об'єктивної реальності; основні положення про співвідношення конкретного й абстрактного; єдності аналізу та синтезу; взаємодії прямого і зворотного зв'язку, а також гносеологічні ідеї про те, що пізнання є процесом вибірково-активної діяльності, заперечення та наступності прогресуючих форм приросту інформації, що історично змінюється. Вона має різний ступінь достовірності, відображаючи діалектику абсолютної та відносної істини. Теоретичні положення психологічного аспекту щодо особливостей розумового розвитку старшокласників у дослідженні обґрунтовувалися на основі праць В.В.Давидова, В.К.Демиденка, Д.Б.Ельконіна, О.М.Кабанової-Меллер, С.А.Рубінштейна та ін. Дидактичним підґрунтям до формування методичної системи були праці Ю.К.Бабанського, Н.Г.Дайрі, Л.В.Занкова, М.І.Махмутова, П.І.Підкасистого, М.М.Скаткіна, В.М.Сотніченка та ін.

Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань була обрана така **система методів дослідження**:

теоретичні: метод історичного та логічного підходу, метод системного підходу, дедукції та індукції; теоретичний аналіз наукової методичної, навчальної літератури з проблеми дослідження для відбору й осмислення фактичного матеріалу; аналіз і узагальнення педагогічного досвіду й педагогічної практики вчителів, результатів навчання учнів;

емпіричні: бесіди, анкетування, безпосереднього, опосередкованого, розсіяного і сконцентрованого спостереження; аналіз результатів навчальної діяльності учнів 10–11-х класів загальноосвітніх шкіл для здійснення діагностики забезпеченості навчального процесу джерельною базою та методичного використання історичних документів у процесі вивчення історії України ХХ ст.; констатуючий, перетворювальний та контрольний педагогічні експерименти, проведення яких дозволило з'ясувати причини та характер перешкод в теорії та

практиці методики використання історичних документів; методи обробки та інтерпретації емпіричних даних (порівняння, альтернативний аналіз, якісний аналіз, математичні та статистичні методи), за допомогою яких з'ясувалась ефективність запропонованої методичної системи.

Експериментальна база та етапи дослідження. Експериментальна робота проводилась як особисто автором дослідження, так і вчителями м.Кривого Рогу протягом шести років з 1998 по 2003 р. включно. Констатуючий експеримент проводився на базі шкіл міста та області, курсів підвищення кваліфікації вчителів історії та правознавства при Криворізькому державному педагогічному університеті та Дніпропетровському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти. Дослідженням було охоплено 122 вчителі та 664 учні середніх загальноосвітніх закладів. Дослідження здійснювалося у декілька етапів:

– на *першому* – пошуково-педагогічному (1998–2001рр.) – здійснювалося вивчення сучасного стану проблеми в теорії й практиці середньої історичної освіти та методики навчання історії в школі; визначення об'єкта, предмета, мети, завдань дослідження; висунення наукового припущення; розробка інструментарію дослідження та проектування методичної системи використання історичних документів на уроках історії України в 10–11-х класах. На цьому етапі проводився констатуючий експеримент, який дозволив отримати вихідні дані на уроках історії в старших класах. На основі аналізу результатів констатуючого експерименту було розроблено програму дослідницько-експериментального навчання, сформовано і науково обґрунтовано методичну систему використання історичних документів у навчальному процесі середньої загальноосвітньої школи;

– на *другому* – формуючому (2001–2003рр.), були виділені експериментальні (120 учнів) та контрольні (116 учнів) класи. Експериментальне навчання відбувалося у 2001–2003рр. У встановленні тривалішого терміну експериментального навчання не було потреби, тому що дані підсумкового етапу експерименту дозволили достатній рівень засвоєння програмного матеріалу за допомогою запропонованої системи у такий термін. На початку виконання першої частини експериментальної роботи було виявлено рівень якості навчання старшокласників у контрольних та експериментальних класах. Проведення самостійної роботи з аналізу тексту історичного документа дозволило встановити початковий рівень сформованості джерелознавчої культури школярів. Далі було розпочато роботу по вдосконаленню вмінь та навичок опрацювання тексту історичного писемного джерела за допомогою запропонованого алгоритму і різномірних пізнавальних завдань, яка проводилась тільки в експериментальних класах. Друга частина формуючого експерименту відбувалась за умов впровадження методичної системи використання історичних документів на уроках історії України у процесі роботи над темою “Україна в Другій світовій війні

(1939–1945 рр.)” і була розрахована на вісім навчальних годин. В експериментальних класах робота проводилась за запропонованою системою. А у контрольних класах навчання велося за загально-прийнятною методикою. Такий підхід зумовлювався метою експериментальної програми для з'ясування ефективності запропонованої методики використання історичних документів у процесі навчання. У процесі вивчення теми учні виконували ряд різнорівневих пізнавальних завдань, результати їх були проаналізовані й зафіксовані в таблицях. Контрольний зріз знань в усіх класах було зроблено по одній темі. Кількісні та якісні показники засвідчили умови ефективного застосування запропонованої методичної системи;

– на *третьому* – узагальнюючому (2003р.) – аналізувалися, уточнювалися й узагальнювалися матеріали дослідження, кількісно і якісно оброблялися отримані експериментальні дані всіх етапів і частин експериментальної програми. Підготовлені у ході дослідження дидактичні матеріали й методичні рекомендації впроваджувалися у навчальний процес шкіл м. Кривого Рогу.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше створено методичну систему використання історичних документів на уроках історії України в середній загальноосвітній школі, яка враховує комплексний підхід до проблеми формування історичних знань та розвитку історичного мислення старшокласників; визначено та науково обґрунтовано навчальні функції історичних документів, на основі яких були систематизовані методичні прийоми аналізу, опрацювання та використання історичних писемних джерел знань; сформульовано основні принципи та вимоги до добору історичного документального матеріалу, який сприяє формуванню джерелознавчої культури школярів; розроблено алгоритм текстуально-змістовного аналізу історичного документа; вдосконалено типологізацію різнорівневих пізнавальних завдань, розроблених на основі технології розвиваючого навчання з метою підвищення рівня навчальних досягнень учнів за допомогою поєднання теоретичного та документального історичного матеріалу; уточнено термін “історичний документ” та класифікацію писемних історичних джерел знань для історичної освіти.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у використанні створеної методичної системи аналізу, опрацювання та впровадження історичних документів у процес навчання при підготовці підручників з історії, хрестоматій, робочих зошитів та навчальних посібників.

Одержані результати можна використовувати у процесі підготовки студентів історичних факультетів вузів і підвищення кваліфікації вчителів історії за допомогою лекційних курсів з методики навчання історії та відповідних спецкурсів.

Методичні рекомендації для вчителів щодо впровадження оновленої джерельної бази з історії України в навчальний процес увійшли до методичного посібника “Тема: “Україна в Другій світовій війні (1939–1945рр.)”, який було рекомендовано до друку Вченою радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол №9 від 10 квітня 2003р.).

Достовірність та обґрунтованість результатів дослідження забезпечені системним підходом до вивчення об’єкту дослідження, логікою проведення експерименту у відповідності до цілей, завдань та умов здійснюваного дослідження, реалізацією сучасних методів збору, порівняння, аналізу й обробки матеріалів, апробацією результатів дослідження.

Апробація результатів дослідження здійснювалась у загальноосвітніх школах №№9, 13, 28, 35, 87, 111, 113, 114, 119, 123 м.Кривого Рогу; на засіданнях кафедри історії України КДПУ (Кривий Ріг, 2001, 2002, 2003рр.); на засіданні кафедри методики викладання історії і суспільно-політичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, 2004р.); на курсах підвищення кваліфікації вчителів історії і правознавства при КДПУ (Кривий Ріг, 2001, 2002, 2003рр.).

У 2003р. результати дослідження пройшли апробацію на семінарських заняттях з курсів “Історія України”, “Історія слов’янських народів”, “Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки” на історичному факультеті КДПУ. Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на загальноукраїнській науковій конференції “Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни”, що проводилася Криворізьким державним технічним університетом 24-25 жовтня 2000 р.; на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Україна: минуле і сучасність”, що проводилася Криворізьким державним педагогічним університетом 25 жовтня 2001 р.; на другій Всеукраїнській науковій конференції “Україна напередодні та в роки Другої світової війни (1939-1945рр.)”, що проводилася Криворізьким державним технічним університетом 3-4 жовтня 2002 р.; на міському науково-теоретичному семінарі “Інноваційні технології навчання історії” 20 березня 2003 року.

Результати дослідження було впроваджено на курсах підвищення кваліфікації вчителів історії та правознавства при КДПУ (довідка від 29 січня 2004р.), на історичному факультеті КДПУ (довідка від 4 березня 2004р.) та в середніх загальноосвітніх школах м.Кривого Рогу (довідка від 21 січня 2004р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження були оприлюднені у 11 одноосібних публікаціях, з яких чотири - у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації 300 сторінок.

З них: основний зміст – 183 сторінки, список використаних джерел та літератури – 273 найменування на 21 сторінці, додатки – 17 найменувань на 94 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** розкрито сутність і загальний стан наукової розробки теми, визначено об'єкт, предмет, завдання, методи, наукову новизну, практичне значення дослідження, особистий внесок здобувача, подано інформацію про апробацію та публікації результатів дослідження.

Перший розділ “Аналіз теорії та практики використання історичних документів у процесі навчання” складається з огляду літератури за темою дисертації, аналізу наукових розробок з методики використання історичних писемних джерел у процесі навчання історії в загальноосвітніх школах України, дослідженню питання визначення терміну “історичний документ” для історичної освіти та результатів вивчення зазначеної проблематики у сучасній шкільній практиці.

Проблема впровадження історичних писемних джерел та методика їх використання у процесі навчання має свою історію, яка починається з другої половини XIX ст. із запропонованого М.М.Стасюлевичем “реального методу”, що ґрунтувався на самостійному й активному дослідженні історичних джерел учнями під керівництвом учителя. Однак, методичні доробки використання історичних документів дорадянського періоду не оформились у методичну систему. Вони мали лише експериментальний характер і використовувались як особистий досвід роботи окремих методистів. Але сама ідея організації учнівських досліджень історичних джерел знань була надзвичайно важливою і відповідала методичним потребам вдосконалення вивчення історії учнівською молоддю.

Розвиток методики використання писемних історичних джерел у радянську добу відбувався в декілька етапів, перший із яких відносимо до 20-х – початку 30-х років XX ст., коли в навчальний процес впроваджувались бригадно-лабораторний метод та метод “проектів”. Але за відсутності системи історичних знань прийоми роботи з першоджерелами, що залучалися за допомогою даної методики, не набули якісної повноти та різноманітності. У 30-40-х роках у методиці викладання історії переважала робота з підручниками, в яких були відсутні історичні документи, тому другий етап розвитку методики використання історичних документів у процесі навчання почався у післявоєнний період, коли було зроблено спробу повернути історичні джерела знань до методики викладання історії за допомогою методу “документації”, і продовжувався у 60-ті роки. Методика роботи з документальними матеріалами в цей період пропонувала залучення документів до уроку та організацію роботи учнів над текстом джерела. Проблемі використання історичних документів були присвячені і

спеціальні дослідження. Але хрестоматії та збірки документів, які вийшли в 30-60-х роках, були запропоновані для опрацювання вчителям, і не були орієнтовані на розвиток самостійної навчальної діяльності учнів.

Третій етап використання історичних документів припадає на 70-80-ті роки ХХ ст., коли в нових підручниках поруч із авторськими текстами з'явилися документальні матеріали. Саме на цьому етапі в програму історії СРСР було впроваджено курс історії союзних республік. Однак такі структурні зміни в системі історичної освіти не могли розв'язати проблему оновлення знань. У зв'язку з цим актуальною стала ідея перманентної освіти. Завдання розвитку пізнавальної активності учнів як основи для подальшої самоосвіти набули значення першорядних. Процес організації проблемного навчання зумовив осмислення ролі історичних документів як засобу підвищення пізнавальної активності учнів. На жаль, ця тенденція в радянську добу не мала подальшого розвитку.

Пострадянський період вирішення проблеми залучення писемних історичних джерел до процесу навчання розпочався у 90-х роках ХХ ст. і триває сьогодні. У зв'язку з розробкою концепції національної освіти, спрямованої на розвиток особистісно-орієнтованого навчання, в методиці навчання історії набувають розвитку інноваційні ідеї щодо нової ролі історичних документів. Завдання галузі полягає у тому, щоб перетворити їх із матеріалу для ознайомлення на матеріал для дослідження. У такому напрямку працюють як українські (К.О.Баханов, В.О.Мисан, Т.В.Ладиченко та ін.), так і російські (Ю.Л.Троїцький, К.Б.Умбрашко, С.Г.Луткова, О.Т.Степаніщев та ін.) методисти. Аналіз методичної літератури, хрестоматій та збірок документів радянської і пострадянської доби, сучасних підручників, навчальних посібників з історії України дозволяє визначити проблеми, що залишаються невирішеними. Завдання полягає у тому, щоб уточнити термін "історичний документ"; з'ясувати роль історичних писемних джерел в сучасній методиці навчання історії та визначити методичні умови впровадження оновленої джерельної бази до процесу навчання історії.

Аналіз наукових розробок використання історичних документів у процесі навчання історії надав можливості окреслити основні напрямки проведення подальшого дослідження. Передусім, з метою уточнення термінологічного апарату було розроблено класифікацію писемних історичних джерел знань для історичної освіти та визначено термін "історичний документ", яким у методиці викладання історії, на нашу думку, слід вважати всі писемні джерела, створені у певний історичний період, які так чи інакше допомагають учням не тільки здобувати потрібну історичну інформацію, а й створюють образ конкретної історичної епохи. Як і у джерелознавстві, в історичній освіті визначальними критеріями класифікації писемних джерел є їх характер, зміст і форма. Виходячи з цього, дослідники виділяють документальні й оповідні писемні джерела, а серед них такі основні різновиди: актові, юридичні, статистичні

документи, мемуаристику, наукову, науково-популярну й навчальну літературу, художні історичні твори, періодичну пресу.

Аналіз теоретичних основ методики використання історичних документів на уроках історії спонукав до вивчення зазначеної проблематики в сучасній шкільній практиці викладання. За допомогою констатуючого експерименту вирішувались такі завдання:

- по-перше, визначався характер роботи вчителів та учнів з історичними документами;
- по-друге, виявлялися проблеми та ускладнення, пов'язані з впровадженням оновленої джерельної бази історії України до процесу навчання;
- по-третє, окреслювалися шляхи подальшої теоретичної розробки ефективного використання історичних документів як джерела знань згідно з оновленим змістом історичної освіти.

Аналіз результатів констатуючого експерименту показав, що:

- 89% опитаних учителів та 96% учнів розуміють важливість використання історичних документів у процесі навчання;
- 70% респондентів з числа викладачів історії намагаються залучати оновлену джерельну базу історії України, до якої мають реальний доступ (в основному – це підручники за редакцією Ф.Г.Турченка та С.В.Кульчицького, інколи хрестоматії та додаткова навчальна, наукова або художня література);
- майже 86% старшокласників надають перевагу самостійній навчальній діяльності щодо роботи з документами, але при цьому 76% учнів не виключають необхідності допомоги вчителя у виконанні завдань, які пов'язані з використанням історичних писемних джерел знань;
- тільки 10% учителів використовують пошуково-дослідницький метод у роботі з документами;
- 77% викладачів працюють тільки з документами політичного характеру, 4% з них та майже 65% старшокласників не влаштовує добір документального матеріалу у підручниках;
- 50% опитаних учителів вказали на нестачу сучасних методик використання історичних документів у процесі навчання.

Таким чином, аналіз теорії та практики використання історичних документів у процесі навчання довів необхідність визначення вимог до добору історичних документів, формування методичних умов текстового та змістовного аналізу документа та побудови методичної системи використання історичних писемних джерел в умовах оновленого змісту історичної освіти.

Другий розділ “Методика використання історичних документів у сучасних умовах розвитку історичної освіти” складається з трьох підрозділів. У першому з них висвітлюються

методичні умови роботи з історичним документом, у другому подано методичну систему використання історичних документів у процесі навчання, третій підрозділ містить аналіз експериментальної перевірки методики використання документального матеріалу на уроках історії України в 10 – 11-х класах загальноосвітньої школи.

Методологічною основою запропонованої методичної системи є такі принципи пізнання історії, як принцип об'єктивності, принцип історизму та принцип соціального підходу. Рекомендована система також побудована на загальних принципах історичної освіти, таких, як принцип науковості, принцип конкретно-історичного підходу, принцип гуманізації та особистісної орієнтації, системності, комплексності, міжпредметної та міжкурсової інтеграції, а також принцип альтернативно-проблемного підходу та демократизації системи навчання. Методика спрямована на реалізацію технології розвиваючого навчання, концептуальні положення якої сформулювали Л.В.Занков, В.В.Давидов, Л.С.Виготський, Д.Б.Ельконін та ін. Модель організації навчання на основі зазначеної технології побудована з урахуванням різного рівня розумової активності учнів. Будь-яка діяльність учнів, що спрямована на використання документального матеріалу, спочатку передбачає опрацювання історичного документа. Засобом навчання, узагальнення та контролю за самостійною навчальною діяльністю школярів, пов'язаною з аналізом першоджерела, є евристична бесіда, яка передбачає реалізацію таких етапів:

- підготовчий, який складається з утворення проблемної ситуації та вибору історичного першоджерела за текстовими, змістовими та навчальними вимогами до документа;
- діагностичний, за допомогою якого вчитель перевіряє рівень сформованості вміння проводити первинний аналіз документа за допомогою певного алгоритму дій, який, на нашу думку, має підвищити рівень джерелознавчої культури старшокласників;
- інформаційний етап, що відбувається на основі репродуктивного рівня засвоєння навчальної інформації, яка знаходиться в документі;
- аналітичний, побудований за правилами ведення евристичної бесіди;
- творчий, що передбачає вдосконалення вмінь та навичок учнів щодо використання здобутих знань за допомогою інтеграції теоретичного та документального матеріалу з метою вирішення проблемної ситуації.

Таким чином, школярі навчаються застосовувати науковий підхід до добору історичних джерел знань; здійснювати змістовний та текстовий аналіз історичного документа; опрацьовувати історичну інформацію. Через вирішення різнорівневих пізнавальних завдань за допомогою історичного писемного джерела учні здобувають вміння та навички пошуково-дослідницької діяльності.

Дані методичні умови є складовою методичної системи використання історичних документів у процесі навчання, завдання якої полягає у досягненні триєдиної мети шкільної освіти через залучення до процесу навчання документів різних за видами, характером та поглядами їх авторів на історичний процес. Система спрямована передусім на об'єднання інформаційного (знання фактів, зв'язків, тенденцій), операційного (формування загальних, предметних і розумових умінь), теоретично-пошуковий (досвід у виконанні творчих пошукових завдань, пошуково-дослідницької практичної діяльності) та ціннісно-смисловий (досвід емоційно-ціннісних стосунків) компонентів змісту навчання. За їх допомогою у дослідженні було сформульовано чотири навчальні функції, які виконують писемні джерела та систематизовані методичні прийоми використання історичних документів у процесі формування історичних знань учнів:

- перша – ілюстративно-інформаційна – існує на репродуктивному рівні сприйняття інформації, яку несе в собі історичний документ, виконується за допомогою цитування, коментованого читання, переказу, прийому персоніфікації тощо;
- друга – пізнавально-розвиваюча – ґрунтується на основі вирішення різнорівневих пізнавальних завдань репродуктивного, проблемного та творчого спрямування, як того вимагає технологія розвиваючого навчання;
- третя – практично-узагальнююча – залежить від рівня узагальнення та форми його виразу, наприклад, через конспектування, складання тез, таблиць, планів, схем тощо; важливу роль в організації виконання функції має відігравати учнівський зошит;
- четверта – ціннісно-смилова – діє протягом усього процесу навчання за умов дотримання названих вище принципів історичної науки та історичної освіти.

Методична система діє за умов вибору вчителем об'єму теоретичного, документального матеріалу та пізнавальних завдань до теми, постановки загальної проблеми, друкування текстів документів і завдань до них; актуалізації учнями вже засвоєних знань та способів дії, позитивної мотивації щодо вирішення оголошеної проблеми, опрацювання додаткової літератури. Взаємодія вчителя та учнів відбувається за схемою: постановка загальної проблеми до теми → розподіл документального матеріалу на аспектні групи → надання пізнавального завдання до кожної групи джерел → використання під час роботи з документами методичних прийомів, що активізують розумову діяльність учнів → узагальнення здобутих знань за допомогою поєднання теоретичного та документального матеріалів → формулювання висновків по вирішенню загальної проблеми, поставленої до теми.

Таким чином, методична система використання історичних документів у процесі навчання дає змогу об'єднати в одне ціле: діяльність вчителя та учнів; головні компоненти

змісту історичної освіти; методичні прийоми роботи з історичними документами згідно з їх навчальними функціями; репродуктивний, проблемний та пошуково-дослідницький дидактичні методи навчання; теоретичний навчальний матеріал з документальним, що приводить також до інтеграції внутрішньокурсних, міжкурсних та міжпредметних зв'язків. Побудована методична система аналізу, опрацювання та використання історичних документів у процесі навчання сформована на основі сучасних методологічних, дидактичних, психологічних та методичних засад реформування історичної освіти, в якій документи виступають як джерело історичних знань, які є об'єктивно-існуючою інформацією, засвоєною суб'єктом її сприйняття і виступають засобом формування особистісного світоуявлення. Вона має навчальний ефект за умов багатопланового, цілеспрямованого та систематизованого використання писемних історичних джерел у навчальному процесі, якщо в результаті будуть сформовані вміння та навички для подальшої самоосвіти учнівської молоді.

З метою перевірки ефективності побудованої методичної системи було проведено педагогічний експеримент, у процесі якого вирішувались такі завдання:

- підвищувався рівень джерелознавчої культури старшокласників через формування вмінь та навичок критичного аналізу писемного історичного джерела;
- перевірялася ефективність побудованої методичної системи використання історичних документів через виконання різнорівневих пізнавальних завдань;
- створювалися умови для збільшення кількості опрацьованих історичних документів у межах існуючих вимог чинної шкільної програми з метою підвищення розумової активності учнів.

У результаті експериментальної перевірки запропонованої методичної системи середній рівень сформованості джерелознавчої культури школярів піднявся з 53% до 92%. Рівень сформованості вмінь та навичок виконання різнорівневих пізнавальних завдань за допомогою історичних документів досяг 80%. Таким чином, експериментальне навчання дозволило якісно вплинути на розвиток самостійної навчально-пізнавальної діяльності учнів експериментальних класів. Перевірка даних експерименту через традиційний для психолого-педагогічних досліджень χ^2 -критерій дозволяє стверджувати, що висунута гіпотеза про формування історичних знань учнів за умов систематизованого, багатопланового та цілеспрямованого використання історичних документів у процесі навчання експериментально підтвердилася.

За наслідками проведення теоретичних та експериментальних досліджень зроблено такі загальні **висновки**:

1. Проведений аналіз історії розвитку методики використання історичних документів у процесі навчання та стану проблеми в сучасній шкільній практиці історичної освіти України

дозволив виділити три основні періоди цього процесу і з'ясувати, що характер використання історичних писемних джерел знань на уроках історії України в старших класах середніх загальноосвітніх закладів не збігається з дидактичними вимогами до оновленого змісту історичної освіти.

2. Зроблено визначення терміну “історичний документ” для історичної освіти, яким за видовими, жанровими та навчальними ознаками вважаються першоджерела та історіографічні документи, створені в певну історичну добу. Розроблено класифікацію історичних документів, на основі якої сформульовано мовні, змістовні і навчальні вимоги до добору писемних історичних джерел та методичні умови текстуально-змістовного аналізу історичного документа на уроках історії України в 10-11-х класах.

3. Розроблено типологізацію завдань до аналізу, опрацюванню та використанню історичних писемних джерел знань, яка побудована на основі технології розвиваючого навчання і спрямована на виконання різнорівневих завдань репродуктивного, проблемного, пошукового та творчого характеру, що передбачає підвищення рівня навчальних досягнень та створює умови для самостійної пошуково-дослідницької діяльності старшокласників.

4. Виділено навчальні функції історичних документів: ілюстративно-інформаційну, пізнавально-розвиваючу, практично-узагальнюючу та ціннісно-сміслову. За їх допомогою проведено систематизацію методичних прийомів аналізу та опрацювання історичних писемних джерел знань, що стало основою для побудови методичної системи використання історичних документів на уроках історії України. Названа систематизація надала можливості впровадити оновлену джерельну базу по схемі, побудованій за принципами проблемного навчання.

5. За допомогою педагогічного експерименту доведено, що побудована методична система сприяє формуванню джерелознавчої культури старшокласників, збільшенню обсягу здобутих історичних знань, підвищує якість навчальних досягнень та спонукає до розвитку самоосвіти учнів. Середній рівень якості загальних знань з теми учнів експериментальних класів за час проведення дослідження піднявся на 10,7% і склав 70%. Середній бал навчальних досягнень піднявся на 1,2 бала і склав 8 балів. За той же проміжок часу якість знань в контрольних класах не змінилася, а середній бал навчальних досягнень піднявся на 0,4 бала і склав 6,9 бала.

Таким чином, у наслідок проведення дослідження підтверджена правильність сформульованої гіпотези вирішення обраної наукової проблеми та поставлених завдань. Науково обґрунтовано й доведено, що методична система використання історичних документів відіграє важливу роль у сучасному процесі навчання історії. Вона є ефективним

засобом формування історичного мислення та світоглядних особистісних компетентностей учнів.

6. На основі проведеного дослідження розроблено такі рекомендації учням, вчителям історії, методистам та студентам історичних факультетів вищих навчальних педагогічних закладів: користуватися зазначеними вимогами добору історичних документів; підвищувати джерелознавчу культуру за допомогою алгоритму аналізу історичного писемного джерела; розробляти власні “робочі зошити” або “навчальні посібники”, залучаючи матеріал сучасних хрестоматій і збірок документів з історії України; результати роботи з документами за методичною системою можуть бути використані шляхом застосування таких форм навчання, як проблемна лекція, семінар, учнівська конференція, власне дослідження, лабораторно-практична робота тощо.

Результати дослідження можна впроваджувати в масову практику викладання історії в 10-11 класах середніх загальноосвітніх навчальних закладів, при підготовці вузівського курсу “Методика викладання історії” та навчальних посібників з історії. Проведена дослідницько-експериментальна робота дає можливість окреслити перспективні шляхи подальшої розробки зазначеної проблеми. Завдання полягає, передусім, у визначенні ролі історичних документів та розробці методичних умов їх використання у 5-х і 6-9-х класах середніх шкіл у сучасних умовах навчання історії.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях автора

1. Задорожна Л.В. Історичні документи як основа побудови пізнавальних завдань // Історія в школах України. – 2002. – № 2. – С. 35 – 39.
2. Задорожна Л.В. Діалектичний метод роботи з історичним документом // Рідна школа. – 2002. – № 12. – С. 41 – 43.
3. Задорожна Л.В. Термін “історичний документ” як дослідницька проблема // Рідна школа. – 2003. – № 7. – С. 25 – 26.
4. Задорожна Л.В. Навчальні функції історичних документів // Педагогіка вищої та середньої школи: Зб. наук. праць. – Кривий Ріг: КДПУ, 2004. – Вип. 7. – С.179 – 190.
5. Задорожна Л.В. Тема: “Україна в Другій світовій війні (1939-1945 рр.)”: Навчально-методичний посібник для учнів 11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів. – Кривий Ріг: Етюд – Сервіс, 2003. – 66 с.
6. Задорожна Л.В. Тема: “Збирання українських земель (1939-1945 рр.)” в 11-му класі загальноосвітньої школи // Історія в школі. – 2000. – № 11 – 12. – С. 44 – 47.
7. Задорожна Л.В. Соціальна політика Дніпропетровської міської управи в окупаційну добу (1941 – 1943 рр.) // Грані. – 2001. – № 5 – 6. – С. 40 – 46.

8. Задорожна Л.В. Стан шкільної освіти в період німецької окупації 1941–1943 рр. (на прикладі м. Дніпропетровська) // Історія в школі. – 2001. – № 11 – 12. – С. 23 – 29.
9. Задорожна Л.В. Вивчення теми “Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 на початку 50-х років” за допомогою історичних документів // Історія в школі. – 2003. – № 9. – С. 13 – 21.
10. Задорожна Л.В. Завершення збирання українських земель (1939-1945 рр.) в курсі “Історія України” (для СЗОШ 11 кл.) // Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24 – 25.10.2000 р. – Кривий Ріг, 2000. – С. 172 – 178.
11. Задорожна Л.В. Культурне життя українського міського населення в окупаційну добу з 1941 по 1943 рр. (на матеріалах ДАДО): Історико-методичний аспект // Україна: минуле і сучасність: Зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2001. – С. 55 – 67.

АНОТАЦІЯ

Задорожна Л.В. Методика використання історичних документів на уроках історії України в загальноосвітній школі. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання історії. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2004.

Дослідження містить розробку методичної системи використання історичних документів на уроках історії України в 10-11-х класах загальноосвітньої школи. Проаналізовано історію розробки проблеми, її сучасний стан в Україні. Уточнено термінологічний апарат. Розроблено алгоритмізацію аналізу тексту історичного документа та вимоги щодо добору історичних писемних джерел до процесу навчання. Систематизовано методичні прийоми використання історичних джерел знань за допомогою їх навчальних функцій. Подано типологізацію пізнавальних завдань, основою яких є історичні документи. За допомогою експерименту проаналізовано масштаби впливу розробленої методичної системи на якість навчальних досягнень учнів із історії України в 10-11-х класах, підсумки якого дозволяють констатувати стабільний позитивний ефект від впровадження методичної системи використання історичних документів на уроках історії в сучасних умовах історичної освіти.

Ключові слова: історичний документ, навчальні функції, пізнавальні завдання, джерелознавча культура.

АННОТАЦИЯ

Задорожная Л.В. Методика использования исторических документов на уроках истории Украины в общеобразовательной школе. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения истории. Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2004.

Объектом исследования является процесс обучения истории Украины в старших классах современной общеобразовательной школы. Предметом исследования служат методические условия использования исторических документов в курсе истории Украины по программе 10-11-х классов средней общеобразовательной школы. Цель исследования – теоретически обосновать, разработать и проверить в процессе педагогической экспериментальной деятельности методическую систему использования исторических письменных источников как способа самостоятельного приобретения знаний по истории Украины учащимися 10-11-х классов. Автором проведен анализ истории развития методики использования исторических документов в учебном процессе и состояния проблемы в школьной практике обучения истории Украины, что позволило выделить его три основных периода и установить несоответствие характера использования исторических документов на уроках истории Украины дидактическим требованиям к обновленному содержанию преподавания и обучения истории в школе. В результате терминологического исследования понятия исторического письменного источника знаний дано определение термина “исторический документ” для обучения истории, которым по видовым, жанровым и обучающим признакам считаются первоисточники и историографические документы, созданные в определенный исторический период. Они помогают ученикам не только найти нужную историческую информацию, но и создать образ конкретной исторической эпохи. Разработанная в исследовании классификация исторических документов позволила сформулировать языковые, содержательные и обучающие требования к подбору документальных материалов, с помощью которых сформулированы методические условия текстуально-содержательного анализа исторического документа и работы с ним на уроках истории Украины в 10-11-х классах. Доказана необходимость разработки классификации типов заданий, анализа и использования исторических документов. Предложенная типологизация построена на основе технологии развивающего обучения и направлена на выполнение разноуровневых заданий репродуктивного, проблемного, поискового и творческого характера, что предусматривает рост уровня учебно-познавательной деятельности учащихся и создает условия для проведения самостоятельной поисково-исследовательской работы старшеклассников.

В результате проведенного исследования выделено четыре обучающие функции исторических документов: иллюстративно-информационную, познавательно-развивающую, практически-обобщающую и нравственно-смысловую. С их помощью систематизированы

методические приемы анализа и использования исторических документов, что стало основой для построения методической системы использования исторических письменных источников на уроках истории Украины. С помощью педагогического эксперимента доказано, что разработанная методическая система использования исторических документов в процессе обучения истории способствует формированию источниковедческой культуры старшеклассников, увеличению объема полученных исторических знаний, повышает качество обучения и способствует развитию самообразования учащихся.

Результаты исследования могут быть использованы учителями в учебном процессе общеобразовательных учреждений, учащимися старших классов и студентами исторических факультетов высших учебных заведений.

Ключевые слова: исторический документ, обучающие функции, познавательные задания, источниковедческая культура.

ANNOTATION

Zadorozhna L.V. The methods of historical documents use at the lessons of Ukrainian history at a school providing general education. – Manuscript. A thesis to earn a degree of Candidate of Pedagogical science, speciality 13.00.02 – theory and methods of teaching history. National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov, Kyiv, 2004.

The research contain the system of methods applied when using historical documents at the lessons of Ukrainian history in the 10th-11th forms, in particular, the analysis of the history of the problem's exploration, its present state in Ukraine; clarification of the terms; algorithmisation of the text analysis of a historical document; requirements for written historical sources in the process of teaching; systematization of the methods of historical sources use and knowledge with the help of their teaching functions; typology of cognitive tasks, whose basis is constituted by historical documents; dialectical and integrant partially objective methods of historical documents analysis and their use in the process of teaching; analysis of the influence of the elaborated methodical system on the quality of the pupils' achievement in Ukrainian history in the 10th-11th forms. The conclusion of the experiment allows us to state a stable positive effect of the introduction of the methodical system of historical documents use at history lessons on the present conditions of historical education.

Key-words: historical document, teaching functions, cognitive tasks, source study culture.

